

Νίκος Ποταμιάνος

Οι απόκριες στην Αθήνα 1800-1940:

νοήματα πέραν της διασκέδασης στις καρναβαλικές εκδηλώσεις και η παρακμή τους

Οι λαογράφοι έχουν επισημάνει ότι αυτό που χαρακτηρίζει τις απόκριες στα αστικά κέντρα είναι η "ανάγκη για ξεφάντωμα", σε αντίθεση με τις αγροτικές κοινωνίες όπου υπάρχει μια έντονα τελετουργική και λατρευτική διάσταση στα διάφορα δρώμενα, τα οποία αποτελούν το αντικείμενο της λαογραφίας.¹ Η διόρθωση που θα ήθελα να κάνω στην γενικά ορθή αυτή διαπίστωση είναι ότι και στις πόλεις της νεότερης εποχής συναντά κανείς στις απόκριες πρακτικές και νοήματα πέραν της διασκέδασης. Σταδιακά όμως αυτά εκλείπουν, και αυτό είναι το αντικείμενο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας, της οποίας θα παρουσιάσω κάποια βασικά συμπεράσματα. Οι απόκριες φυσικά διατηρούν ένα ιδιαίτερο χρώμα, όμως γίνονται όλο και λιγότερο ένας κόσμος στον οποίο δεν μπορεί κάποιος να μην συμμετέχει (όπως το είχε διατυπώσει ο Μπαχτίν μελετώντας το καρναβάλι της πρώιμης νεότερης Ευρώπης).²

Τι εννοώ λέγοντας νοήματα πέραν της διασκέδασης στις απόκριες των πόλεων; Πρώτα πρώτα αυτά που προκύπτουν μέσα από την ένταξη της αποκριάς στον ετήσιο εορταστικό και θρησκευτικό κύκλο: παραδοσιακά αποτελούσε μια περίοδο καταχρήσεων και "παραφοράς" η οποία βρισκόταν σε αντιδιαστολή με τον ασκητισμό της Σαρακοστής που τη διαδεχόταν: υπάρχει μια αντίστιξη ανάμεσα στην κατανάλωση κρέατος και τη νηστεία, στα άσεμνα στιχάκια και τη σεμνοπρέπεια, στο γλέντι και την περίσκεψη, στον θόρυβο και την προσευχή κλπ. Έπειτα, οι απόκριες αποτελούσαν και στις πόλεις ορόσημο στον χρόνο (έχουμε συμβάσεις εργασίας που τελειώνουν στις απόκριες)³, και θεωρούνταν μεγάλη γιορτή: στην Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα διάφορα επαγγελματικά και εθνικοτοπικά σωματεία ή και ο δήμος δίνουν βοηθήματα στους φτωχούς τις μέρες των Χριστουγέννων, του Πάσχα και της αποκριάς, ενώ η Βουλή διέκοπτε τις εργασίες της για κάποιες μέρες.

"Μαγικές" πεποιθήσεις του είδους που μελετάει η λαογραφία κατέγραψε ο Νικόλαος Πολίτης στην Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα: η πίτα που θα έφτιαχνε με συγκεκριμένο τρόπο και υλικά την τελευταία Κυριακή της αποκριάς ένα κορίτσι σε ηλικία γάμου θα του αποκάλυπτε ποιον θα παντρευόταν.⁴ Η σύνδεση του καρναβαλιού με τη γονιμότητα, εμφανής στο παραπάνω μάντευμα, βρισκόταν στη ρίζα και των ανοιχτών αναφορών στη σεξουαλικότητα σε τραγούδια και

1 Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεμελιώδεις έννοιες και μορφές της ελληνικής θρησκευτικής λαογραφίας*, Αθήνα 2013, λήμμα "Απόκρεως", σ.107.

2 Mikhail Bakhtin, *Rabelais and his world*, Cambridge 1968.

3 Δήμος Μαλακάσης, «Συντεχνίες στην Αγία Μαύρα» 1830-1864», στο (Εταιρεία Λευκαδικών μελετών), *Κοινωνία, οικονομία και πολιτισμός στα Επτάνησα 1386-1864. Πρακτικά Α' συνεδρίου επανησιακού πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη χχ [1986:], σ.246-247.

4 Αναφέρεται από τον Μιχ. Μερακλή, "Λαογραφικά της Αθήνας (1834-1984)", *Νέα Εστία* τ.ΝΗ' (1984), σ.211-233.

στιχάκια -τα οποία το 1907 αναφέρονται ως κάτι που ανήκει σ' ένα μάλλον μακρινό παρελθόν. Έπειτα, η συνήθεια να ανάβουν φωτιές στους δρόμους διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1880: αυτές, πέρα από το να επιτρέπουν με το φως τους την παράταση του γλεντιού στον δρόμο, είχαν κι ένα καθαρήριο περιεχόμενο σύμφωνα με τον Λουκάτο.⁵ Η συγκέντρωση όλων των Αθηναίων στους Στύλους του Ολυμπίου Διός την Καθαρά Δευτέρα, σ' ένα πανηγύρι που επισκίαζε σε ζωηρότητα τις καθαυτό απόκριες και που γνώρισε την μεγαλύτερή του ακμή κατά την οθωνική περίοδο, επιβεβαίωνε τους δεσμούς της κοινότητας μεταξύ όσων "έτρωγαν ψωμί" μαζί.

Ο Καμπούρογλου περιγράφει αποκριάτικα δρώμενα με μια τελετουργική διάσταση στην ύστερη οθωμανική Αθήνα: στα λεγόμενα "ταράματα" κάποιος φορούσε προβιά ζώου και έτρεχε στους δρόμους "κυριολεκτικώς ορυόμενος" και κρατώντας ένα σκουπόξυλο · "δαιμονιωδώς παρηκολούθουν αυτόν άλλοι, κραυγάζοντες και κροτούντες διάφορα αντικείμενα". Έκανε, με λίγα λόγια, στα "ταράματα" την εμφάνισή της η ζωώδης φύση του ανθρώπου, στα πλαίσια του "αναποδογυρίσματος" ενός κόσμου στον οποίο οι άνθρωποι αποτελούσαν κομμάτι όχι της φύσης αλλά του πολιτισμού. Ο θόρυβος που προκαλούσαν όσοι κυνηγούσαν τον μεταμφιεσμένο σε ζώο ενδεχομένως θεωρούνταν ότι έδιωχνε "τα κακοποιά πνεύματα"⁶ -και μάλλον είναι αυτός που έδωσε το όνομά του στο δρώμενο. Ο τελετουργικός και εθιμικός χαρακτήρας των ταραμάτων προκύπτει κι από ένα άλλο περιστατικό που αναφέρει ο Καμπούρογλου: κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, ένας από τους πολλούς Αθηναίους που είχαν καταφύγει στη Σαλαμίνα, επέστρεψε στην πόλη για να "πανηγυρίσει" τα Ταράματα ντυμένος με προβιά αρκούδας, "για το καλό", όπως είπε.⁷

Τέλος, η κοινωνική και πολιτική σάτιρα, η ελευθεροστομία του καρναβαλιού, ερχόταν να προστεθεί στις, περιορισμένες έστω, συμβολικές ανατροπές της τάξης των πραγμάτων και στην προσωρινή αντιστροφή των κοινωνικών ρόλων με την μεταμφίεση, και να δώσει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα αναστάτωσης και αμφισβήτησης στην αποκριάτικη κουλτούρα.

Όλα αυτά τα στοιχεία, όμως, αποδυναμώθηκαν ή εξαλείφθηκαν. Το καρναβάλι της Αθήνας, αλλάζει -και αλλάζει συνεχώς σε όλη την περίοδο που εξετάζω, από την Οθωμανική μέχρι τον μεσοπόλεμο. Πρώτη σημαντική τομή, όταν η Αθήνα γίνεται πρωτεύουσα του νέου κράτους και εισάγονται μορφές του αστικού ευρωπαϊκού καρναβαλιού (όπως τα μπαλ μασκέ κι οι ευρωπαϊκοί χοροί και μουσική) από την Αυλή, τις πρεσβείες και μεγαλοαστικές οικογένειες που εγκαθίστανται στην πόλη. Συγχρόνως εμφανίζονται καινοτομίες στη λαϊκή κουλτούρα, είτε ιθαγενείς είτε εισαγόμενες από το καρναβάλι των μεσογειακών πόλεων: μάσκες και στολές αντικαθιστούν σταδιακά το μουντζούρωμα, ενώ από κάποια φάση και μετά αρχίζουν να μεταμφιέζονται κι οι γυναίκες. Νέα θεάματα, όπως τα ρόπαλα (γυμνάσματα ακροβατών), το γαϊτανάκι και το κουκλοθέατρο του Φασουλή, αντικατέστησαν τα αγροτικού τύπου «διονυσιακά» δρώμενα.

⁵ Δημητρίου Λουκάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα 1977, σ.263.

⁶ Βαρβούνης, *Θεμελιώδεις έννοιες... ό.π.*, λήμμα "Απόκρεως", σ.107 και λήμμα "Κρότοι, εθιμικοί", σ.287-288.

⁷ Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων*, τ.Γ', Αθήνα 1896, σ.162.

Αναπτύσσονται μασκαράτες με πιο ελεύθερες θεματικές απ' ό,τι οι γάμοι, κηδείες κλπ της παράδοσης και που συχνά σατιρίζουν την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα. Δημιουργούνται νέες τυποποιημένες μασκαράτες, εκδηλώσεις που έχουν μια τυπική δομή: κατεξοχήν παράδειγμα η καμήλα. Έχουμε, τέλος, απαγγελίες και θεατρικά σκετς στους δρόμους από τον ποιητή του κάρου. Εποχή ακμής αυτής της νέας λαϊκής αποκριάτικης κουλτούρας στους δρόμους της Αθήνας οι 2-3 πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Γεωργίου.

Δεύτερη σημαντική τομή, τα τέλη του 19ου αιώνα. Τη δεκαετία του 1880 αρχίζει μια οξεία επίθεση από δημοσιογράφους, διανοούμενους και επιφανείς αστούς ενάντια στη λαϊκή αποκριάτικη κουλτούρα: οι εκδηλώσεις και τα θεάματά της ήταν "αηδή" και κακόγουστα, οι λαϊκοί μασκαράδες άκομψοι και ανήθικοι, το χιούμορ τους χυδαίο, οι στολές τους βρώμικες κλπ. Η "λεπτή αθηναϊκή κοινωνία", όπως αυτοπροσδιοριζόταν σε αντιδιαστολή με τους "αηδεστάτους την θέαν" και ρυπαρούς λαϊκούς μασκαράδες, δεν αρκέστηκε στην κριτική των τελευταίων, αλλά και προχώρησε σε μια επιχείρηση αναμόρφωσης του δημόσιου εορτασμού της αποκριάς. Η Εστία το 1891 διατυπώνει ρητά την «ιδέα όπως ποδηγετήται [ο λαός] περί την ρύθμισιν και συστηματοποίησιν των εορτών και των διασκεδάσεών του συμφώνως προς τας σημερινάς απαιτήσεις της προόδου και της καλαισθησίας», καθώς οι «φυσικάί του κλίσεις [του λαού] δεν είναι πάντοτε σύμφωναι με την ευπρέπειαν». Κυριότερος μηχανισμός με τον οποίο το πέτυχε ήταν η θέσπιση μιας αποκριάτικης παρέλασης στη Σταδίου και την Πανεπιστημίου από το 1887 κ.ε. (αν και όχι κάθε χρόνο, και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910), η οποία κυριάρχησε αμέσως στις αποκριάτικες εκδηλώσεις. Τα μεγαλοαστικά κομιτάτα που οργάνωναν τις παρελάσεις θέσπισαν αυστηρές προδιαγραφές για τη συμμετοχή σ' αυτές, απαγορεύοντας την πολιτική σάτιρα και πριμοδοτώντας την κομψότητα και την πολυτέλεια έναντι της κοινωνικής σάτιρας. Τα αξιόλογα χρηματικά βραβεία ήταν σημαντικό κίνητρο για τη μαζική συμμετοχή και για τη συμμόρφωση των συμμετεχόντων, η οποία κατέληξε στη διαμόρφωση μασκαρατών αλληγορικών, κομψών, με λεπτό ή καθόλου χιούμορ, που έπαψαν να προκαλούν το γέλιο στους θεατές τους -όπως διαμαρτύρονταν και υποστηρικτές, κατά τ' άλλα, του "εκπολιτισμού".

Η επιχείρηση "έξευγενισμού" πήρε επίσης τη μορφή επιχείρησης βαθέματος αυτού που ο Ελίας αποκάλεσε "διαδικασία του πολιτισμού"⁸: ζητούμενο η επίτευξη ενός καλύτερου ελέγχου των ορμών όπως η σεξουαλικότητα και η επιθετικότητα: δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς το καρναβάλι παραδοσιακά αποτελούσε περίοδο απελευθέρωσης και των δύο. Επιπλέον, συνολικά η τάση της εποχής ήταν προς την πιο ελεύθερη έκφραση της σεξουαλικής επιθυμίας, οπότε το μοναδικό σχετικό επίτευγμα της αστικής ευπρέπειας ήταν μάλλον η εξάλειψη των άσεμνων γαμοτράγουδων. Όσον αφορά τη βίαιη συμπεριφορά, τα κατάφεραν καλύτερα. Ασφαλώς δεν σταμάτησε ποτέ τέτοιες εκδηλώσεις, καθώς η πορεία προς τον "πολιτισμό" δεν είναι τόσο

8 Νόρμπερτ Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού: κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, Αθήνα 1997, 2 τόμοι.

γραμμική και εξελικτική όσο τη θέλει ο Ελίας, ωστόσο υπήρξε σαφής πρόδος. Το 1931 ένας συνταξιούχος δικαστικός θυμόταν την πρώτη παρέλαση του 1887 στην οποία συμμετείχε ως φοιτητής: το πλήθος που ήταν μαζεμένο μπροστά στην εξέδρα της κριτικής επιτροπής έδερνε όσους μασκαράδες δεν βραβεύονταν. Σήμερα, σχολιάζει, το πολύ πολύ να μας έριχναν χαρτοπόλεμο.⁹ Ο χαρτοπόλεμος ήταν μια άλλη εξέλιξη προς την κατεύθυνση του περιορισμού της βίας, καθώς το 1899-1900 αντικατέστησε τον φασουλοπόλεμο που πόναγε.

Επιπλέον εκείνα τα χρόνια η ευρωπαϊκή μουσική και χοροί επικρατεί οριστικά επί της ελληνικής τις μέρες της αποκριάς. Στην Αθήνα τα δημοτικά τραγούδια περιορίζονται στην Καθαρά Δευτέρα και στους χορούς των εθνικοτοπικών σωματείων. Ζουρνάδες και νταούλια παύουν να αναφέρονται στα (συχνά πολύ εκτενή) ρεπορτάζ των εφημερίδων από τους δρόμους: ο λόγος πλέον είναι για κιθάρες και μαντολίνα. Στα στενά της Πλάκας το 1899 ακούγονταν από τα σπίτια τα παραγγέλματα της καντρίλιας: επρόκειτο για μια ιδιαίτερα συντηρητική συνοικία, όπου το 1872 πετροβολήθηκε ως άντρο μασόνων ένα σπίτι όπου δόθηκε μια συναυλία κλασικής μουσικής.

Το τίμημα του "εκπολιτισμού" ήταν ο σοβαρός περιορισμός ή και η εξαφάνιση μεγάλου μέρους των λαϊκών αποκριάτικων εκδηλώσεων, όπως η "γκαμήλα": άλλα θεάματα, όπως το γαϊτανάκι, φαίνεται ότι οδηγήθηκαν στην επαγγελματοποίηση: υπάρχει μαρτυρία για δημιουργία μπουλουκιών που περιόδευαν και στην επαρχία. Φαίνεται επίσης ότι η θεατρικότητα ως στοιχείο του καρναβαλιού περιορίζεται -και διαχωρίζεται: αφενός σημειώνεται η άνοδος των αποκριάτικων επιθεωρήσεων, αφετέρου μοιάζει να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην κομψότητα των στολών και μικρότερη στην υιοθέτηση ενός ρόλου/μίμηση μιας συμπεριφοράς, και το κυριότερο: εξαφανίζονται από τους δρόμους της πόλης οι μασκαράτες. Κρατώ, βέβαια, μια επιφύλαξη για το τι ακριβώς γίνεται στις λαϊκές γειτονίες, για τις οποίες διαθέτουμε σαφώς λιγότερες πληροφορίες. Συγχρόνως υποβαθμίζεται ριζικά ως χαρακτηριστικό του αθηναϊκού καρναβαλιού η σάτιρα: θεωρώ ότι κρίσιμο ρόλο έπαιξαν εδώ οι περιορισμοί και οι κατευθύνσεις που είπαμε ότι έδωσαν οι οργανωτές των παρελάσεων.

Όλες αυτές οι εξελίξεις επιτείνονται κατά τη δεκαετία του 1910, οπότε οι πόλεμοι δημιουργούν μια ιδιαίτερη κατάσταση (πχ απαγορεύονται οι μάσκες). Στις πηγές μας καταγράφεται όλο και λιγότερο ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της προγενέστερης αποκριάτικης κουλτούρας, και το 1920 κυριαρχούν πια απόλυτα οι αναφορές στους χορούς σε κέντρα διασκέδασης ως βασική μορφή αποκριάτικης ψυχαγωγίας. Η "χορομανία" του μεσοπολέμου συντονίστηκε με την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της διασκέδασης και τη στροφή σε κέντρα τόσο για τις απόκριες όσο και για την Καθαρά Δευτέρα. Η στροφή στα κέντρα έγινε εις βάρος κυρίως του δημόσιου καρναβαλιού, των εκδηλώσεων των δρόμων, αλλά σύμφωνα με κάποιες πηγές μας περιορίστηκαν και οι συγκεντρώσεις στα σπίτια, οι "οικογενειακοί χοροί" την Τυρινή κλπ. Για τις απόκριες σε

9 Νικ. Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας*, Αθήνα 1936, σ.40.

ιδιωτικούς χώρους, πάντως, η πρόσβαση που μας παρέχουν οι πηγές μας είναι σαφώς πολύ μικρότερη.

Την παρακμή των παλιότερων μορφών του καρναβαλιού των δρόμων έρχονται στο τέλος της περιόδου που μελέτησα να επιβεβαιώσουν οι προσπάθειες στήριξης και αναβίωσής του από τα πάνω, οι οποίες το αντιμετωπίζουν εν πολλοίς ως φολκλορικό θέαμα. Το Λύκειο Ελληνίδων ανέλαβε το 1916 τον εορτασμό της Καθαράς Δευτέρας στις Κολώνες, ενώ από τα 1931 το τμήμα εορτών του ΕΟΤ αναλαμβάνει τη διοργάνωση αυτού που αποκαλείται "απόκριες της παλιάς Αθήνας" στην Πλάκα και προσπαθεί να αναπαραστήσει πρακτικές και θεάματα που ουσιαστικά είχαν εκλείψει. Δεν κατάφερε, βέβαια, να τα αναβιώσει, έκανε όμως την Πλάκα επίκεντρο του καρναβαλιού στην Αθήνα για αρκετές δεκαετίες.

Πώς ερμηνεύουμε αυτούς τους μετασχηματισμούς; Καταρχάς υπάρχουν εξελίξεις που είναι πιο απρόσωπες και που τις προσεγγίζουμε στη μακρά διάρκεια, όπως η διαδικασία του πολιτισμού για την οποία μιλάει ο Ελίας. Ο αλφαριθμητισμός, η εκκοσμίκευση και η νεωτερικότητα περιορίζουν τόσο τη μαγική σκέψη όσο και την τελετουργική διάσταση στις γιορτές. Η εμπορευματοποίηση αγαθών και υπηρεσιών, καθώς βαθαινούν οι καταπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αλλάζει τους τρόπους διασκέδασης -καθώς και η προϊούσα επαγγελματοποίηση πολλών πρακτικών. Έπειτα, καθώς η Αθήνα μεγαλώνει και γίνεται όλο και λιγότερο μια κοινωνία αλληλογνωριμίας οι αποκριάτικες εκδηλώσεις αποσπώνται από την κοινότητα: κυριαρχεί η διάσταση της "κατανάλωσης" ενός αστικού θεάματος έναντι της συλλογικής συμμετοχής στη δραστηριότητα της κοινότητας και της επιτέλεσης εκδηλώσεων από ανθρώπους που αποτελούσαν πάνω απ' όλα μέλη της κοινότητας.

Στον καμβά που υφαίνουν αυτές οι πιο μακρόσυρτες και απρόσωπες εξελίξεις, έρχεται να προστεθεί η εμπρόθετη δράση των ανθρώπων στη βραχεία και μέση διάρκεια. Εδώ ξεχωρίζει η δράση της εκσυγχρονιστικής μερίδας της αστικής τάξης στα τέλη του 19ου αιώνα στην οποία αναφερθήκαμε, και η οποία είχε ποικίλους στόχους:

--τη δημιουργία ενός "πολιτισμένου" δημόσιου καρναβαλιού που θα γινόταν πόλος προσέλκυσης επισκεπτών στην πόλη και θα αναβάθμιζε τη θέση της Αθήνας στον φαντασιακό χάρτη των σημαντικών κέντρων του πολιτισμένου κόσμου (ας θυμηθούμε και ότι το 1896 γίνονται στην Αθήνα οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες)

--την "ανάκτηση" των δρόμων του κέντρου, όπου κατεξοχήν βρίσκονταν οι κατοικίες της ελίτ

--την ενσωμάτωση των δεκάδων χιλιάδων πρόσφατων εσωτερικών μεταναστών στην Αθήνα και την ενίσχυση της αστικής πολιτισμικής και πολιτικής ηγεμονίας πάνω τους

--την ενοποίηση των διαφόρων αστικών μερίδων υπό την ηγεμονία της "χρηματικής

αριστοκρατίας”¹⁰: θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια ανασυγκρότηση της αστικής τάξης από τη δεκαετία του 1870 κ.ε.

Βεβαίως, όπου υπάρχει κυριαρχία και ηγεμονία, υπάρχουν και αντιστάσεις σ' αυτήν. Αυτές μπορεί να έπαιρναν διάφορες μορφές: για παράδειγμα μπορούμε να θεωρήσουμε τις φωνασκίες της "πρόγκας" στους δρόμους τη δεκαετία του 1900 ως μια μορφή αντίστασης στην ευταξία της "πολιτισμένης αποκριάς" -όπως και την επιμονή ορισμένων στον φασουλοπόλεμο. Τέτοιες πρακτικές, πάντως, υποκαταγράφονται στις πηγές μας: πιο πολλά μπορούμε να μάθουμε για τις αντιστάσεις που προέβγαλαν συντηρητικά κομμάτια της ελίτ ή η εκκλησία. Παρ' όλ' αυτά, είναι λίγα και τα δείγματα αρθρωμένης κριτικής στη νέα αστική αποκριάτικη κουλτούρα που συναντάμε σε ορισμένα έντυπα: κριτική στο όνομα του πατροπαράδοτου (σε αντίθεση με τον εκσυγχρονισμό), του έθνους (σε αντίθεση με την εισαγωγή ξένων συνηθειών) ή του λαού (σε αντίθεση με την "αριστοκρατία").

Ως έμμεση μαρτυρία για την αδυναμία των αντιστάσεων -ή, αντίστροφα, για την ισχύ της ηγεμονικής επίθεσης των εκσυγχρονιστών αστών-, μπορεί να θεωρηθεί η απουσία σοβαρών προσπαθειών ενσωμάτωσης στοιχείων της λαϊκής αποκριάτικης κουλτούρας στις παρελάσεις και δημιουργίας μιας νέας σύνθεσης, σε μιαν εποχή ανόδου του δημοτικισμού, της ηθογραφίας στη λογοτεχνία και τα εικαστικά, του λαογραφικού ενδιαφέροντος -διεργασίες όλες που απέδιδαν αξία στον αγροτικό πολιτισμό και όχι στον λαϊκό των πόλεων. Στην αδυναμία των αντιστάσεων θα συνέβαλε η ισχυρή συμβολική αξία του "εξευρωπαϊσμού" (με τον οποίο συνδέθηκε η νέα αποκριάτικη κουλτούρα και η κριτική της παλιάς), και φυσικά η αύξηση της ισχύος της αστικής τάξης, από οικονομική αλλά και από δημογραφική άποψη: στην Αθήνα εγκαθίστανται όλο και περισσότερες αστικές οικογένειες από επαρχία και Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ αυξάνεται εν γένει ο συγκεντρωτισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων -και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου.

Τέλος, θα αναφερθώ τηλεγραφικά στο φύλο και τον χώρο, όπως υποσχέθηκα στον τίτλο της ανακοίνωσής μου. Η προσπάθεια εμβάθυνσης της αστικής ηγεμονίας στην Αθήνα του 1890 συντονίστηκε με σημαντικές αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις, και ενισχύθηκε απ' αυτές. Οι γυναίκες την επίμαχη περίοδο αρχίζουν να διευρύνουν τις ελευθερίες τους και τις δυνατότητες παρουσίας στον δημόσιο χώρο. Η κατάκτηση μεγαλύτερης ελευθερίας μετακίνησης στην πόλη συνδέθηκε με τη συρροή γυναικών στους κεντρικούς δρόμους την τελευταία Κυριακή της αποκριάς στα 1912-1916. Την εξέλιξη αυτή τη διευκόλυνε η δημιουργία ενός "πολιτισμένου χώρου" στο κέντρο της Αθήνας, με περισσότερη αβρότητα και λιγότερη βία, όπου παρά την ανωνυμία οι παρενοχλήσεις και οι "ασχημίες" διατηρούνταν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Σ' αυτό το πεδίο η αστική κουλτούρα

10 Τον όρο χρησιμοποιεί ο Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Αθήνα 2003.

μπορούσε να διευρύνει την απήχηση και τις συμμαχίες της: χαρακτηριστικά, οι γυναίκες αναφέρονται από χρονογράφο της εποχής ως κινητήρια δύναμη και της στροφής προς τα κέντρα διασκέδασης. Ενδεχομένως επειδή στα συμφραζόμενα της αστικής αποκριάτικης κουλτούρας και της διάχυσής της μπορούσαν να παίζουν έναν πιο ενεργό ρόλο από αυτόν του θεατή των θεαμάτων της λαϊκής αποκριάς.